

Professor d'Història

Josep Otón

Arrelament i nació: el projecte cívic de Simone Weil

Aquest article exposa algunes de les idees i conclusions de *Totalitarisme, arrelament i nació en l'obra de Simone Weil*, títol de l'assaig amb el que Josep Otón fou guardonat amb el Premi Serra i Moret de l'any 2006. L'autor s'endinsa en la reformulació del concepte de nació i de patriotisme que fa Weil a partir de la seva pròpia experiència personal amb els problemes i els fets del seu temps, que ella viu intensament. Per fer-ho, la pensadora francesa d'origen jueu parteix del terme *enracinement* -arrelament-; un concepte a partir del qual construeix la seva «proposta cívica» de nació. Partint del fet que l'arrelament és una necessitat de l'individu i enfront d'una experiència absolutitzadora i totalitzadora, Weil aposta per una concepció en la que la col·lectivitat esdevingui un mitjà on la persona pugui desenvolupar-se creativament i lliurement, un mitjà al servei de cada ésser humà.

1. Simone Weil: una pensadora social

Simone Weil (1909-1943) és una de les escriptores més prolífiques de la primera meitat del segle xx. A més de l'interès que suscita la seva extensa obra, la seva biografia és apassionant. L'any 1932, tot i el seu origen jueu, viatjà a Alemanya per analitzar amb informació de primera mà l'ascens d'Adolf Hitler al poder. Així mateix, el seu compromís en la lluita obrera i el seu contacte amb dissidents russos -s'entrevistà amb Trotski l'any 1934- li aportaren suficients dades per ser una de les primeres veus crítiques envers la situació de la Unió Soviètica després de la Revolució de 1917.

Decebuda per les escasses possibilitats d'emancipació de la classe obrera, abandonà la docència per treballar durant un any a les fàbriques. Allà visqué en carn pròpia les terribles condicions laborals que el proletariat patia en plena crisi econòmica de 1929.

Poc després viatjà a Barcelona per participar en la Guerra Civil espanyola. S'incorporà a la Columna Durruti, al Front d'Aragó, on va ser testimoni de les contradiccions del conflicte. Com a conseqüència d'un desafortunat accident, va haver de ser hospitalitzada a Sitges.

En la darrera etapa de la seva vida es va veure obligada a fugir de París per l'entrada de les tropes alemanyes. Primer es refugià a Marsella i, després, perseguida per la Gestapo, va escapar cap al Marroc, els Estats Units i, finalment, Anglaterra. Allà col·laborà amb la *France Libre* del general De Gaulle i assistí a l'inici del disseny del món que sorgiria després de la Segona Guerra Mundial.

Un dels fets més sorprenents de l'obra weiliana és el canvi que es produeix al tombant de l'any 1940 pel que fa a la concepció de la col·lectivitat. La lectura dels seus escrits dels anys trenta posa de manifest la desconfiança d'aquesta autora vers la col·lectivitat, que és percebuda com un ens que aniquila l'autonomia de l'individu i dilueix la seva identitat enmig d'una massa social més o menys estructurada. Davant d'aquest fet, com a bona representant de la tradició llibertària, Weil intenta protegir la persona de la força del col·lectiu totalitzador: la producció en cadena a la fàbrica, la disciplina de partit o l'estat feixista.

Però una segona Weil, pregonament influïda pels avatars de la Segona Guerra Mundial, es planteja la possibilitat d'una estructura social no totalitària o, si més no, menys opressiva, encara que no respongués plenament als ideals revolucionaris. La realitat històrica l'obligà a adoptar una actitud més possibilista i a acceptar l'existència de sistemes que, sense eliminar del tot la coacció social, no ofegaven la llibertat dels individus ni la seva capacitat de pensar.

La derrota de França al juny de 1940 era la prova fefaent no tant de la potència del militarisme hitlerià com de la feblesa dels valors que bastien la societat francesa. La població no valorava prou el model social del qual gaudia. Aquesta desvaloració del que li era propi provocà el defalliment,

Un dels fets sorprenents en l'obra de Weil és el canvi que es produeix cap el 1940 pel que fa a la concepció de la col·lectivitat

la manca de resistència davant l'ocupació alemanya. El desinterès en la defensa del propi país va ser total. En aquesta conjuntura històrica i mental, Weil reflexiona sobre el futur, sobre una França i una Europa posterior a l'alliberament dels nazis, i fa una proposta cívica recollida en la seva darrera obra: *L'enracinement*.

2. L'arrelament i el totalitarisme

Simone Weil, malgrat ser conscient que el patriotisme –sobretot l'alemany– era el responsable del drama de la guerra d'aquells anys, no proposa l'eliminació de la idea de nació per garantir la pau, ans al contrari. Com que era precisament el concepte de pàtria el causant del conflicte que assolava Europa, calia reformular-lo. Atès que la contradicció es trobava dins del mateix patriotisme, era necessari desenvolupar-ne un altre. No pas eliminar-lo, ni substituir el nazisme per un nou xovinisme francès, sinó inventar-ne un de nou. Calia reformular el concepte de nació precisament en aquell moment històric en el qual en nom d'aquesta idea s'estava vessant tanta sang.¹

La paraula que millor descriu aquesta nova concepció de Weil sobre la col·lectivitat és *arrelament*:

«L'ànima humana necessita, per sobre de tot, estar arrelada en diversos ambients naturals i comunicar-se amb l'univers a través d'ells. La pàtria, els ambients definits per la llengua, per la cultura, per un passat històric comú, la professió, la localitat, són exemples d'ambients naturals».²

De forma similar, a *L'enracinement*, un cop descrites les necessitats de l'ànima humana, defineix la que considera com la més important de totes:

«Arrelar-se potser sigui la necessitat més important i ignorada de l'ànima humana... Un ésser humà té una arrel en virtut de la seva participació real, activa i natural en l'existència d'una col·lectivitat que conserva vius certs tresors del passat i certs sentiments de futur».³

En els seus escrits, Weil presenta el col·lectiu totalitari com una màquina cega, freda, que actua de forma impersonal, que es mou per la necessitat (*nécessité*) i és aliena a les necessitats (*besoins*) dels individus. En canvi, en la seva proposta cívica utilitza una metàfora orgànica –les arrels d’una planta– per destacar el caràcter vital de la col·lectivitat. Així, compara el medi nacional on es desenvolupa l’èsser humà amb la necessitat de determinades plantes que necessiten un medi natural molt concret, fora del qual moririen.⁴

Per aquesta via, Weil supera dialècticament la tradicional tensió entre *col·lectiu* i *individu*, dos termes antagònics, dos enemics irreconciliables, ja que semblava que l’afirmació de l’un implicava la negació de l’altre. Weil no es decanta vers un col·lectiu totalitzador que aclapara l’individu, el qual acaba diluint-se en el seu si, però tampoc s’alça com a defensora d’un individualisme radical que, per tal de garantir la llibertat, destrueix els lligams amb la societat. En canvi, Weil recompon harmònicament les relacions individu-col·lectiu.

La societat deixa de ser un enemic que entorpeix la capacitat de pensar de l’èsser humà i esdevé la font de la qual es nodreix; a més, el pensament individual tan sols arriba al seu grau de maduració si retorna al col·lectiu. Per a aquesta filòsofa, el pensament s’ha d’inserir en la realitat social que l’envolta. Entès així, el col·lectiu abandona la seva condició d’obstacle per esdevenir una condició necessària per al desenvolupament del pensament de l’individu.⁵

Simone Weil inverteix la relació individu-col·lectiu tal com estava establerta en les diferents modalitats de totalitarisme. D’aquesta manera, desarticula un dels grans fonaments teòrics del feixisme: l’absolutització del col·lectiu. Si en les organitzacions totalitàries l’individu és un mitjà al servei d’un fi –el partit, la nació, la raça, la classe social, l’Església–, en la seva proposta cívica aquesta autora inverteix els termes i el col·lectiu esdevé un mitjà al servei de la persona. L’arrelament és una necessitat de l’ànima, és a dir, de l’individu, i, per tant, el col·lectiu esdevé un element al servei de cada ésser humà. Si el totalitarisme es basa en la necessitat (*nécessité*) –és a dir, les lleis mecàniques, cegues, impersonals i inexorables que dominen la realitat–, l’arrelament parteix de la necessitat (*besoin*) de la persona.

A partir del concepte d’enracinament, compara el medi nacional on es desenvolupa la persona amb la necessitat de les plantes d’un medi natural concret per sobreviure

Simone Weil no és una individualista o una asocial, com se li ha volgut retreure. Ella admet la necessitat de les relacions humanes, però exercides d'una manera ben diferent de com s'estava imposant a Europa en aquells moments. Reclama una col·lectivitat al servei de la persona; un medi social on els individus es poden desenvolupar com a éssers lliures.

3. Història i arrelament

Malgrat la seva aferrissada defensa de l'arrelament, Weil és del tot conscient que el patriotisme pot anar acompanyat d'un matís hostil que ha de ser suprimit, com també urgeix acabar amb la xenofòbia.⁶ Aquest matís d'hostilitat i d'odi a l'estranger és precisament l'eix vertebrador de la ideologia de Hitler. En les seves anàlisis del nazisme ja havia expressat el seu distanciament respecte del nacionalisme totalitari.

«Seríem singularment ingenus [...] si ens prenguéssim seriosament [...] el culte de Wotan, el romanticisme neowagnerià, la religió de la sang i de la terra, i creguéssim que el racisme no és cap altra cosa que un nom una mica més romàntic del nacionalisme».⁷

El pensament individual arriba al màxim grau de maduració quan retorna al col·lectiu

A més, ella també ha de respondre davant d'aquells que la critiquen perquè valoren la defensa de la pàtria o del regionalisme com una actitud reaccionària, similar a la plantejada en aquell moment pel govern col·laboracionista del mariscal Pétain.

«No importa que el govern de Vichy hagi proclamat una doctrina regionalista. El seu únic error consisteix a no haver-la aplicat. Abans de girar del revés totes les seves consignes, hem de mantenir moltes de les idees llançades per la propaganda de la Revolució Nacional, encara que convertint-les en veritats».⁸

Per defensar la seva concepció de l'arrelament, Weil es veu obligada a explicar la diferència entre la seva proposta i el nacionalisme nazi. La clau es troba en la intervenció de l'atzar en la configuració del col·lectiu.

«La nació és un conjunt de territoris i de pobles reunits per un con-

junt d'esdeveniments històrics en els quals l'atzar exerceix un paper important [...] i on sempre estan barrejats el bé i el mal».⁹

Aquesta definició ens remet a les teories evolucionistes darwinianes, ben diferents del punt de vista teleològic lamarckià. Des del totalitarisme, el col·lectiu és el resultat d'un llarg procés preestablert per una direccionalitat històrica que li atribueix un destí metafísic –una teleologia– sovint associat a una missió envers els altres pobles. Aquesta missió comporta una certa superioritat que eximeix els individus de responsabilitat moral. La configuració d'un nou marc sociopolític, en teoria millor que l'anterior, duta a terme per un poble, una raça o una classe social, justifica la realització de qualsevol iniciativa que afavoreixi l'arribada d'aquest moment històric tan rellevant. Aleshores, el fi justifica els mitjans.

En canvi, Weil defensa l'ambigüitat ètica de la nació, i inclou l'atzar com a element decisiu en la configuració d'una identitat nacional. En aquest sentit, Weil es distancia de plantejaments segons els quals una mena de destí providencialista seria l'artífex de la nació. Per a ella, la nació és una realitat relativa.

«La nació és un fet, i un fet no és un absolut [...] Hi ha moltes nacions sobre la Terra. La nostra és, certament, única, però qualsevol altra, considerada en si mateixa i amb amor, també ho és».¹⁰

Segons Weil, quan es defineix la pàtria com un determinat medi vital s'eviten les contradiccions i mentides que malmeten el patriotisme, perquè pressuposa que n'hi ha d'altres, que no és l'únic medi possible. A més, Weil no eximeix la nació del judici ètic. Ha estat generada per un conjunt de causes on es barregen el bé i el mal, el que és just i el que és injust; i el resultat d'aquest procés no és el millor medi possible, sinó un més; com se n'hauria produït un altre si haguessin intervingut circumstàncies diferents. Fins i tot reconeix la possibilitat que s'hagi constituït a expenses d'una altra nació, d'una altra combinació que tal vegada era més rica en efluis vitals. Si fos així, accepta que seria legítim lamentar-se per la pèrdua de la riquesa

Weil s'ha de defensar dels que consideren la defensa de la pàtria com una actitud reaccionària

cultural de determinades civilitzacions, com seria el cas de l'occitana que Weil havia conegut durant el seu exili al sud de França. Ara bé, Simone és realista i pràctica: per a ella els esdeveniments històrics formen part del passat, i cal assumir el medi nacional que existeix, no el que voldríem que fos. Encara que no sigui un absolut, cal preservar-lo per tot allò valuós que conté, malgrat els seus defectes i contradiccions.¹¹

Aquesta concepció relativista del nacionalisme implica la recuperació de la història, no tant pel que fa a les gestes grandiloqüents d'una historiografia imperialista –l'objectiu de la qual no és altre que fer propaganda d'un règim polític determinat–, sinó els esdeveniments locals, la vida quotidiana.

«Per estimar França cal sentir que té un passat, però no cal estimar l'embolcall històric d'aquest passat. Cal estimar la seva part muda, anònima, desapareguda».¹²

4. L'arrelament múltiple

«Cada ésser humà té necessitat de tenir múltiples arrels; de rebre la totalitat de la seva vida moral, intel·lectual i espiritual per mitjà dels medis dels quals forma part naturalment».¹³

Weil distingeix l'arrelament de l'absolutització del col·lectiu en presentar-lo com un fet relatiu i no exclouent. A més, aquest arrelament pot ser múltiple. L'ésser humà ha d'estar arrelat en diversos ambients naturals, com la pàtria, els entorns definits per la llengua, per la cultura, per un passat històric comú, però també la professió o la localitat; tots són exemples de col·lectivitats que exerceixen aquesta funció de nodrir l'individu.¹⁴

En referir-se a l'arrelament geogràfic accepta que històricament n'han existit diverses modalitats, algunes de més petites, de vegades minúscules:

Weil inclou l'atzar com a element decisiu en la configuració d'una identitat nacional

la ciutat, o un conjunt de pobles, la província, la regió, i encara altres que englobaven diverses nacions o fragments de nacions. Amb tot, aquestes altres formes d'arrelament geogràfic de fet han desaparegut i totes han estat substituïdes per la nació, entesa com estat.¹⁵

En concret, proposa dos exemples medievals d'organització política dispersa: les petites ciutats independents i els lligams feudals. Cap dels dos no exclou la tirania o la guerra, però per a Weil garanteixen unes formes de vida millors i més fecundes que no pas la centralització de l'estat modern.¹⁶

Ara bé, fins i tot des del punt de vista d'arrelament nacional o polític, Weil proposa la possibilitat d'un arrelament múltiple que afectés diverses escales d'organització política: les realitats subestatal i supraestatal.

Segons ella, no es pot trobar una altra forma de definir el terme *nació* que no sigui la del conjunt de territoris que reconeixen l'autoritat d'un mateix estat. Molt sovint Weil utilitza els termes *nació* i *estat* com a sinònims, la qual cosa evidencia la seva formació francesa, una mentalitat molt centralista i poc sensible amb les realitats «nacionals» no representades per un estat. Assegura que només la nació exerceix el paper que constitueix la missió per excel·lència de la col·lectivitat envers l'ésser humà, és a dir, garantir la connexió entre el passat i el futur a través del present.¹⁷

No obstant això, en la seva obra també és possible trobar crítiques a la capacitat desarreladora dels estats. Aquest seria el cas de l'Imperi romà. Weil ja havia denunciat l'aniquilació de les formes culturals regionals i locals de la Mediterrània. Segons ella, el prestigi de la capital –Roma– generava una gran atracció en perjudici de la resta del territori.

«Aquest estat centralitzat produïa l'efecte que produeix també actualment, fins i tot sota la seva forma democràtica, d'atreure la vida del país vers la capital i no deixar a la resta del territori sinó una existència esmoreïda, monòtona, estèril».¹⁸

Llavors, tota la vida local havia mort en l'extens territori dominat pels romans, i la desaparició de les llengües de la majoria dels països conquerits n'era la millor prova.

En canvi, en ple context de la invasió nazi, Weil considerava que la guerra no solament havia permès prendre consciència de la realitat de França com a nació, sinó també d'altres realitats locals a una escala més reduïda:

La nació exerceix la missió per excel·lència de la col·lectivitat envers l'ésser humà: garantir la connexió entre el passat i el futur a través del present

els francesos, alhora que havien recuperat el sentiment de la realitat de França, eren molt més conscients que abans de les diferències locals. Per aquest motiu considera que en aquells moments el sentiment de ser bretó, lorenès, provençal o parisenc era més viu que no pas abans de l'ocupació.

Tot i el caràcter centralista de l'Estat francès, Weil valora de forma molt positiva aquest sentiment vers les estructures regionals –que nosaltres anomenaríem *nacionals*– que no s'oposen al sentiment de pertinença a la nació francesa; ans al contrari, opina que la situació de crisi que vivia França feia

**Es pot considerar
Simone Weil com una
pionera de l'Europa
de les nacions**

que fos del tot recomanable fomentar aquest teixit de lligams socials amb les comunitats locals. Reconeix que la unitat nacional de França havia patit una greu crisi com a conseqüència de la ruptura administrativa provocada per la invasió, però havia obert la possibilitat que la població tingués una consciència major de la seva diversitat

local; i això, malgrat alguns inconvenients, Weil considera que està prou lluny de ser un mal. Segons el seu parer, el revifament de la vida local i regional comporta la recuperació del passat, cosa que necessitava França en aquella època tan crítica.¹⁹

D'altra banda, l'experiència d'arrelament en la col·lectivitat regional/nacional fa palesa la necessitat d'un contacte amb els pobles d'altres estats, constituint allò que avui denominaríem *euoregions*, amb la qual cosa es pot considerar Simone Weil com una pionera de l'Europa de les nacions.

«Igualment podrien crear-se ambients per a la circulació d'idees més amplis que França i que l'englobessin, o bé que enllacessin certs territoris francesos amb altres de no francesos. ¿No seria natural, per exemple, que en un determinat àmbit la Bretanya, el País de Gal·les, Cornualles i Irlanda se sentissin membres d'un mateix ambient?»²⁰

Per a Weil, el fenomen nacional és una realitat confusa dins del continent europeu, ja que resulta difícil delimitar nacions i fer-les coincidir amb estats. L'ocupació nazi havia posat de manifest la necessitat de construir una nova Europa. Els nazis havien unificat Europa mitjançant la força de les armes, i aquesta unitat havia estat un dels factors propagandístics dels francesos col·laboracionistes amb el règim alemany. Ara bé, per a Weil,

el fet que Hitler defensés aquesta pretensió d'una Europa unida no desqualificava aquesta idea, ben al contrari. La invasió alemanya havia posat en evidència que França necessitava els altres estats europeus i aquesta cooperació internacional, lluny de restar valor a la pròpia nació, la potenciava i l'enfortia.²¹

Segons Weil, l'experiència de les dues guerres mundials feia pensar que una Europa formada per nacions grans i petites, totes sobiranes, era inviable ja que resultava una font de conflictes, així que arriba a proposar possibles articulacions d'aquesta unitat europea.²² En opinió de Weil: «Igual que la unitat francesa, certa unitat europea serà, en un futur molt proper, una necessitat urgent, vital».²³ Aquesta és una de les idees que més van colpir Albert Camus en llegir Weil. En paraules d'aquest pensador, «em sembla impossible, en qualsevol cas, imaginar per a Europa un renaixement que no tingui en compte les exigències que Simone Weil ha definit a *L'enracinement*».²⁴

Ara bé, des de la seva lucidesa Weil també intuïa possibles perills. Quan tothom esperava l'arribada dels soldats americans per alliberar Europa del jou nazi, ella adverteix que, si la victòria alemanya suposava la hitlerització d'Europa i, de retruc, la hitlerització del globus terrestre, l'arribada dels americans podria implicar una americanització d'Europa i del món sencer. Això significava un greu perill: la pèrdua del passat, és a dir, de les arrels històriques configuradores de les identitats particulars. D'aquesta manera, Weil estava preveient el procés que dècades més tard hom ha anomenat *globalització*.²⁵

El concepte d'«arrelament» és la culminació de la seva crítica al totalitarisme

5. A tall de conclusió

L'enracinement de Simone Weil és la culminació de la seva crítica al totalitarisme en plantejar una alternativa cívica. Weil no cau en el parany de les tesis totalitàries perquè es distancia de la concepció del col·lectiu com un fi i de la història com un projecte predeterminat i unidireccional. Però, en comptes de destruir el totalitarisme negant el valor del col·lectiu i de la història, el deconstrueix –segons l'accepció que el filòsof Jacques Derrida atorga a aquest mot–, pren aquestes dues peces sobre les quals se sustenta i capgira el seu significat tot desactivant-ne la capacitat opressi-

**Recuperar el passat
per construir el futur
esdevé la tasca que tot
ésser humà ha d'assumir
responsablement en
el seu compromís
amb la societat**

va. D'aquesta manera, proposa un col·lectiu que sigui un mitjà al servei de la persona i una història que sigui un projecte obert que l'individu pot anar construint des de la seva llibertat i des de la seva capacitat de raonar.

Així, la proposta cívica weiliana s'allunya tant d'un totalitarisme que idolatra el col·lectiu i que despersonalitza l'individu, convertint-lo en una peça d'un engranatge social i subordinant el propi destí al decurs de la història, com d'una concepció individualista que rebutja la dimensió social de l'ésser humà, que nega el valor del passat i que es despreocupa de la construcció de l'avenir.

Des de la perspectiva weiliana, el concepte nació esdevé un element clau per a tota la ciutadania, atès que recuperar el passat per construir responsablement el futur és una de les grans tasques que tot ésser humà ha d'assumir en el seu compromís amb la societat.

NOTES

1. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 121.
2. WEIL, S. *Escritos de Londres y últimas cartas*. Madrid: Trotta Editorial, 2000, pàg. 70.
3. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 51.
4. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 129.
5. *Carta a Déodat Roché*, de 23 de gener de 1940. A: WEIL, S. *Pensamientos desordenados*. Madrid: Trotta Editorial, 1995, pàg. 48-49.
6. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 134.
7. «Quelques réflexions sur les origines de l'hitlérisme». A: WEIL, S. *Écrits historiques et politiques. Vers la guerre (1937-1940)*. París: Gallimard, 1994, pàg. 198.
8. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 134.
9. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 111.
10. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 111.
11. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 131.
12. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 181.

13. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 51.
14. WEIL, S. *Escritos de Londres y últimas cartas*. Madrid: Trotta Editorial, 2000, pàg. 70.
15. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 89.
16. «Quelques réflexions sur les origines de l'hitlérisme». A: WEIL, S. *Écrits historiques et politiques. Vers la guerre (1937-1940)*. Paris: Gallimard, 1994, pàg. 219.
17. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 89.
18. «Quelques réflexions sur les origines de l'hitlérisme». A: WEIL, S. *Écrits historiques et politiques. Vers la guerre (1937-1940)*. Paris: Gallimard, 1994, pàg. 207.
19. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 134.
20. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 132.
21. WEIL, S. *Echar raíces*. Madrid: Trotta Editorial, 1996, pàg. 134.
22. «À propos de la question coloniale». A: WEIL, S. *Œuvres*. Paris: Gallimard, 1999, pàg. 433-434.
23. «Reflexiones sobre la revuelta». A: WEIL, S. *Escritos de Londres y últimas cartas*. Madrid: Trotta Editorial, 2000, pàg. 99.
24. CAMUS, A. *Essais*. Paris: Gallimard, 1965, pàg. 1.701.
25. «À propos de la question coloniale». A: WEIL, S. *Œuvres*. Paris: Gallimard, 1999, pàg. 437.